

जलस्वराज्य -२ कार्यक्रम अंतर्गत जलधर
निर्धारण व लोकसहभागातून भूजल
व्यवस्थापन प्रकल्पाच्या अंमलबजावणीसाठी
मार्गदर्शक सूचना

महाराष्ट्र शासन
पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग
शासन परिपत्रक क्रमांक: जस्वप्र-०७१४/प्र.क्र. ६२(१)/पापु-११
७ वा मजला, गोकुळदास तेजपाल रुग्णालय संकुल इमारत,
नविन मंत्रालय, लोकमान्य टिळक मार्ग, मुंबई ४००००१.
तारीख: ०१/०८/२०१४

वाचा :

- १) शासन निर्णय क्रमांक: ग्रापापु-१००६/प्र.क्र.३६९/पापु-०७ दि. ०६/१२/२००६
- २) शासन निर्णय क्रमांक: ग्रापापु-१००९/प्र.क्र.२०४/पापु-१५ दि. ०९/०९/२००९
- ३) शासन निर्णय क्रमांक: ग्रापाधो-१११३/प्र.क्र.६०/पापु-०७ दि. ०१/०१/२०१४
- ४) शासन निर्णय क्र. ग्रापाधो-१११३/प्र.क्र.६०/पापु-०७ दि. ०४/०१/२०१४

प्रस्तावना :

राज्यातील ग्रामीण भागातील सुमारे ८० टक्के पेयजलाच्या योजना भूजलावर आधारीत आहेत. राज्यातील वैशिष्टपूर्ण भूशास्त्रीय रचना, वाढते औद्योगिकरण, रासायनिक खतांचा वापर व वाढत्या लोकसंख्येमुळे शेती वापरासाठी भूजलाचा अति उपसा होण्याचे प्रमाण वाढले आहे. २०११-१२ मध्ये करण्यात आलेल्या राज्याच्या भूजल अंदाजानुसार राज्यातील १५३१ पाणलोटपैकी ७६ पाणलोट अतिशोषित तर ४ पाणलोट शोषित वर्गवारीत समाविष्ट आहेत. या बरोबरच १०० पाणलोट अंशतः शोषित वर्गवारीत समाविष्ट आहेत. भूजल अंदाज अहवालानुसार २००४ पासून अतिशोषित, शोषित व अंशतः शोषित पाणलोटोंची संख्या वाढली आहे. तसेच सिंचन विहीरींच्या वाढत्या संख्येमुळे भूजलाचा उपसा सातत्याने वाढत असून अशा भागातील दीर्घ कालीन भूजल पातळीचा कल घटता असल्याचे दिसून आले आहे.

अतिशोषित व शोषित वर्गवारीतील पाणलोटान्त भूजल उपशावरिल नियंत्रणासाठी तातडीने भूजल विकासाऐवजी व्यवस्थापनावर भर द्यावा लागणार आहे. या अनुषंगाने अतिशोषित व शोषित वर्गवारीतील गावांमध्ये जलसंधारणाची कामे प्रधान्याने करण्याचे धोरण देखील शासनाने स्वीकारलेले आहे. तसेच महाराष्ट्र भूजल (पिण्याच्या पाण्यासाठी विनियमन) अधिनियमन १९९३ अन्वये अतिशोषित व शोषित वर्गवारीतील गावे अधिसूचित करून तेथे नवीन विहीरी घेण्यावर बंधने आणून भूजल उपसा नियंत्रित करण्याचा प्रयत्न करण्यात येत आहे. जलस्वराज्य अंतर्गत लोकसहभागातून भूजल व्यवस्थापनासाठी जलधर निर्धारण व लोकसहभागातून भूजल व्यवस्थापनाच्या पथदर्शी प्रकल्पाच्या माध्यमातून पेयजल शाश्वततेसाठी औरंगाबाद, पुणे व बुलढाणा जिल्ह्यांत प्रयत्न करण्यात आलेले आहेत. जागतिक बँकेच्या सहकार्याने अशाच प्रकारच्या लोकसहभागातून जलधर आधारावर भूजल व्यवस्थापनाचा पथदर्शी प्रकल्प महाराष्ट्र जलक्षेत्र सुधार प्रकल्पाच्या माध्यमातून जालना, बीड व सातारा या जिल्ह्यात पुर्ण करण्यात आलेले आहेत. या दोनही प्रकल्पांत जलधर आधारावर भूजल व्यवस्थापनांतर्गत लोकसहभागातून मागणी व पुरवठा आधारीत उपाययोजना राबवून भूजल संपत्तीच्या उपलब्धतेत शाश्वतता आणणे शक्य झाले आहे. फलनिष्पत्ती स्वरूप मागील तीन वर्षांपासून प्रकल्पीय क्षेत्रातील जलधरांतील भूजल पातळी स्थिरावण्यास सुरुवात होऊन आता सरासरी १ ते २ मीटरने त्यात वाढ होताना दिसून आलेले आहे. कमी अधिक प्रमाणात वरिल सहाही प्रकल्पात लोकसहभागातून भूजल व्यवस्थापन करण्याचा प्रयत्न यशस्वी झाल्याने किमान पिण्याच्या पाण्याच्या उपलब्धतेत सातत्य निर्माण झाले आहे. परिणाम स्वरूप प्रकल्प क्षेत्रातील अतिशोषित वर्गवारीत समाविष्ट असणारा बराच मोठा भाग सुरक्षित वर्गवारीत समाविष्ट झाला आहे.

या अनुभवांच्या पार्श्वभूमीवर राज्यातील अतिशोषित व शोषित वर्गवारीतील पाणलोट व त्यातील गावांची संख्या कमी करणे, भूजल पुनर्भरण व उपसा यांचा मेळ राखून पेयजल स्रोतांच्या भूजल उपलब्धतेत शाश्वतता आणणे, जनतेला शुध्द, स्वच्छ व शाश्वत पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा तसेच नियोजनबद्ध पद्धतीने भूजलाचा वापर करणेसाठी जलस्वराज्य-२ कार्यक्रमांतर्गत राज्यातील सात

जिल्हयात जलधर निर्धारण व त्या आधारावर लोकसहभागातून भूजल व्यवस्थापन राबविण्यासाठी खालील प्रमाणे मार्गदर्शक सूचना देण्यात येत आहेत.

१. नियोजन

१.१. प्रकल्पांतर्गत ३० जलधरांच्या निर्धारणाचे उद्दिष्ट निर्धारित करण्यात आलेले असून त्यासाठी ऑक्टोबर २०११ नुसारच्या लघु पाणलोटस्तरीय फेर भूजल मुल्यांकन अहवालानुसार सातत्याने अतिशोषित / शोषित वर्गवारीत समाविष्ट असलेल्या आणि जलस्वराज्य-२ कार्यक्रमात समाविष्ट असलेल्या ७ जिल्हयातील १९ पाणलोटांची निवड करण्यात आलेली आहे. या पाणलोटांची जिल्हानिहाय यादी जोडपत्र १ मध्ये देण्यात आलेली आहे. या १९ पाणलोटातील अतिशोषित / शोषित असलेल्या महाराष्ट्र भूजल (पिण्याच्या पाण्यासाठी विनियमन) अधिनियम १९९३ च्या कलम ६ अन्वये संबंधित जिल्हाधिका-यांमार्फत अधिसूचित करण्यात आलेल्या २७० गावांचा प्रकल्प अंमलबजावणीसाठी प्रथम प्राधान्याने विचार करण्यात यावा. निवडण्यात आलेल्या २७० गावात ३० जलधर निर्धारित होणे अपेक्षित आहे परंतु प्रत्यक्ष क्षेत्रिय सर्वेक्षणांती ३० पेक्षा कमी जलधर निर्धारित झाल्यास शासनाच्या मान्यतेअंती ७ जिल्हयातील अधिसूचित असलेले पाणलोट/गांवे विचारात घेण्यात यावीत. जलधर मानचित्रण अभ्यासात अथवा क्षेत्रिय सर्वेक्षणात संबंधित पाणलोटांतील अथवा त्याच्या आजूबाजूची अतिरिक्त गांवे अंतर्भूत करण्याची गरज भासल्यास आवश्यकतेनुसार त्यांचा देखील अंतर्भाव करण्यात यावा.

१.२. भूजलावर आधारीत अस्तित्वातील पेयजल स्रोतांमधून शाश्वतरित्या शुध्द व स्वच्छ पाणी उपलब्ध व्हावे यासाठी पेयजल स्रोत परिसरातील जलधर संपृक्त करुन बळकटीकरण करण्याकरिता सविस्तर भूजल सर्वेक्षण करणे, जलधर मानचित्रण करणे, पाण्याचा हिशेब लावणे, भूजल वापर योजना तयार करणे, पीक आराखडा तयार करणे, भूजल व्यवस्थापनासाठी स्थळ सापेक्ष पारंपारिक व अपारंपारिक उपाययोजनांची प्राकलने व आराखडे

तयार करुन अंमलबजावणी करणे, तसेच लोकसहभागातून ही कामे राष्ट्रीय ग्रामीण पेयजल कार्यक्रमाच्या (NRDWP) मार्गदर्शक तत्वानुसार राबविण्यासाठी मान्यता देण्यात येत आहे.

१.३. मा. राष्ट्रपतींनी संमती दिल्यावर दिनांक ०३ डिसेंबर, २०१३ रोजीच्या राजपत्रात प्रसिध्द झालेल्या महाराष्ट्र भूजल (विकास व व्यवस्थापन) अधिनियम २००९ अन्वये अधिसूचित / शोषित पाणलोट क्षेत्र / जलधर अधिसूचित केले जाऊन त्यात भूजल व्यवस्थापनाकरिता पाणलोटस्तरीय जलसंपत्ती समिती घटीत करुन कायद्यांतर्गत निर्धारित करण्यात आलेल्या कार्यपध्दतीचा अवलंब करावयाचा आहे. सदरहू कायदा लागू होताच त्यानुसार संपूर्ण राज्यात त्यातील तरतुदीनुसार अंमलबजावणी करावयाची आहे. दरम्यान जलस्वराज्य-२ कार्यक्रमांतर्गत जलधर निर्धारण व लोकसहभागातून भूजल व्यवस्थापन प्रकल्पाच्या अंमलबजावणी साठी खालील कार्यपध्दतीचा अवलंब करणेत येईल.

१.४. जलधराची व्याप्ती ही गाव अथवा पाणलोट सीमा यांचे पर्यंत मर्यादित नसते. ही बाब विचारात घेऊन निवडलेल्या पाणलोटांतील गावांमध्ये जलधर मानचित्रण पश्चात जलधर हा घटक विचारात घेऊन त्यात क्षेत्रिय सर्वेक्षणांती जादाची गाव समाविष्ट करण्याची अनुमती असेल. जलधर निर्धारित होताच त्यात समाविष्ट गावांच्या ग्राम आरोग्य, पोषण, पाणी पुरवठा व स्वच्छता समित्या मधून जलधर व्यवस्थापन संघाचे गठण करण्यात यावे. तसेच या सर्व गावांत **सहभागीय भूजल व्यवस्थापनांतर्गत** (Participatory Groundwater Management) मागणी आधारीत उपाययोजनांच्या माध्यमातून पाण्याची गरज कमी करता येईल व पुरवठा आधारीत उपाययोजनांतर्गत म्हणजेच कृत्रिम भूजल पुनर्भरणासाठी पारंपारिक व अपारंपारिक उपाय योजना घेण्यात याव्यात, जेणे करुन जलधर संपृक्त करता येईल.

२. कार्यक्रम राबविण्यासाठी मार्गदर्शक सूचना

ज्या जलधरातील गावांमध्ये ही योजना राबवावयाची आहे त्याचे तीन टप्पे करण्यात यावेत. निवडलेल्या गावांत प्रकल्पांतर्गत करावयाच्या कामांसाठी व पेयजल स्रोत सुधारणांसाठी गावाचा पुढाकार असणे अनिवार्य असणार आहे. त्यासाठी विहीत नमुन्यातील ग्राम सभेचा ठराव आवश्यक असेल.

२.१. टप्पा-१ - सविस्तर भूजल शास्त्रीय सर्वेक्षण (Systematic Hydro-geological Survey) व सामाजिक सर्वेक्षण

२.१.१. निवडलेल्या गावांत ऐतिहासिक डेटाच्या आधारे जलधर निर्धारिकरणाची प्राथमिक प्रक्रिया तत्काळ सुरु करावी. तसेच संचालक, भूजल सर्वेक्षण आणि विकास यंत्रणा यांनी दिलेल्या तांत्रिक मार्गदर्शक सूचनांनुसार सविस्तर भूजल सर्वेक्षण टप्प्या-टप्प्याने एक ते दोन जलवर्षांचे आत पूर्ण करावयाचे आहे. गावनिहाय सविस्तर भूजल सर्वेक्षणाबरोबर इतर अभ्यासांच्या जसे पिझोमिटर खुदाई, भूभौतिक सर्वेक्षण, Age dating, Lithological & Mineralogical Analyses आदिंच्या आधारावर जलधराची व्याप्ती निश्चित करण्यात यावी.

२.१.२. निवडलेल्या गावात भूजल सर्वेक्षण आणि विकास यंत्रणेने दिलेल्या तांत्रिक मार्गदर्शक सूचनांनुसार सहाय्यकारी संस्थेच्या मदतीने सहभागीय भूजल व्यवस्थापनाची कार्यप्रणाली अवलंबण्यात यावी. त्या गावाच्या मदतीने पाऊस, पाणी पातळी, खाजगी विहीरींद्वारेचा भूजल उपसा मोजणे, पाण्याचा ताळेबंद लावणे इत्यादींचा अंतर्भाव असावा.

२.१.३. संचालक, भूजल सर्वेक्षण आणि विकास यंत्रणा यांचे मदतीने विकसीत प्रश्नावलीचे आधारे व जलस्वराज्य-२ कार्यक्रमांतर्गत नेमलेल्या सहाय्यकारी संस्थेच्या व अधिकारी / कर्मचाऱ्यांचे मदतीने सामाजिक सर्वेक्षणाचे काम प्रकल्पाच्या पहिल्या वर्षात पूर्ण करण्यात यावे. या अभ्यासातील निष्कर्षांचे आधारावर लोकसहभागाची कार्यप्रणाली निश्चित करण्यात यावी.

२.२. टप्पा-२-भूजल व्यवस्थापन कृती आराखडा (Groundwater Management Action Plan)

- २.२.१. सविस्तर भूजल सर्वेक्षणांती संपूर्ण जलधरासाठी भूजल व्यवस्थापन कृती आराखडा भूजल सर्वेक्षण आणि विकास यंत्रणेद्वारा जलसंधारण, जलसंपदा, जिल्हा परिषद, आदि विभागांच्या अधिकार्यांच्या, सहाय्यकारी संस्थेच्या मदतीने तयार करुन जलधर व्यवस्थापन संघापुढे मांडण्यात येईल. संघाच्या शिफारसीअंती जिल्हास्तरीय समितीपुढे मान्यतेसाठी सादर केला जाईल. मान्यतेअंती गाव निहाय आराखडे वेगळे करुन त्यांची गाव पातळीवर ग्राम आरोग्य, पोषण, पाणी पुरवठा व स्वच्छता समिती द्वारा अंमलबजावणी केली जाईल.
- २.२.२. सविस्तर भूजल शास्त्रीय सर्वेक्षणांती सूचविण्यात यावयाच्या मागणी आधारीत उपाययोजना व पुरवठा आधारीत उपाययोजना जसे पारंपारीक व अपारंपारीक उपाययोजना भूजल व्यवस्थापन कृती आराखड्याचा अविभाज्य घटक असते. त्यास संबंधित ग्राम आरोग्य, पोषण, पाणी पुरवठा व स्वच्छता समिती व जलधर व्यवस्थापन संघाच्या मान्यतेचा ठराव बंधनकारक असेल.
- २.२.३. पारंपारीक व अपारंपारिक उपाययोजनांची प्राकलने व आराखडे संबंधित विभागांमार्फत तयार केले जातील. यात पेयजल स्रोत परिसरातील जलधरात **थेट जलधर कृत्रिम भूजल पुनर्भरणाच्या** (direct measures of artificial groundwater recharge to aquifer) **उपाययोजना** पेयजल स्रोतांच्या बळकटीकरणाचे उद्दिष्ट ठेवून राबविण्यात याव्यात. जेणेकरुन एक जलचक्रानंतर भूजल उपलब्धतेतील वाढीचा परिणाम अभ्यासता येईल. या अंतर्गत घ्यावयाच्या उपाययोजना **जोडपत्र २** मध्ये दिलेल्या आहेत.
- २.२.४. कृत्रिमरित्या थेट जलपुनर्भरणाच्या पारंपारीक व अपारंपारिक उपाययोजनांच्या कामांची प्राकलने व आराखड्याला जिल्हा वरिष्ठ भूवैज्ञानिक / प्रादेशिक उपसंचालक, भूजल सर्वेक्षण आणि विकास यंत्रणा तांत्रिक मान्यता प्रदान करतील.
- २.२.५. पारंपारिक उपाययोजनांतर्गत घ्यावयाच्या कामांची प्राकलने व आराखड्याला कार्यकारी अभियंता, ग्रामीण पाणी पुरवठा / लघुपाटबंधारे, जिल्हा परिषद अथवा कृषि विभाग तांत्रिक मान्यता प्रदान करतील.

२.२.६. मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद यांचे अध्यक्षतेखाली **जोडपत्र-३** मधील जिल्हास्तरीय समितीपुढे तांत्रिक मान्यता प्राप्त झालेले अहवाल व अंदाजपत्रक सादर करण्यात येवून, समिती त्यास शक्यतो एकाच बैठकीत प्रशासकिय व आर्थिक मान्यता प्रदान करेल.

२.२.७. ग्राम, आरोग्य, पोषण, पाणी पुरवठा व स्वच्छता समिती व जलधर व्यवस्थापन संघाच्या तांत्रिक सहकार्यासाठी जिल्हा स्तरावर तांत्रिक सहाय्यता गट स्थापन करण्यात येत आहे. हा गट जिल्हा स्तरीय समितीचाच भाग असेल. त्याची संरचना **जोडपत्र-४** मध्ये दिलेली आहे.

२.२.८. भूजल व्यवस्थापन आराखडयानुसार ग्रामपंचायतींना भूजल नियमनासाठी सक्षम करून सहभागीय भूजल व्यवस्थापनासाठी मागणी आधारीत उपाययोजनांची अंमलबजावणी केली जाईल. त्यात पाणी बचतीच्या जसे ठिबक, तुषार आदि उपाययोजना शासनाच्या जिल्हास्तरावरील विविध योजनांमधून करण्यास प्राधान्य देण्यात येईल यावे. याकरिताची आर्थिक तरतूद जलस्वराज्य-२ कार्यक्रमांमधून करण्यात येऊ नये. जलधर संपृक्त करणेसाठी तांत्रिक दृष्ट्या आवश्यक तेवढ्या उपाययोजना सूचविण्यात येतील. प्रकल्पांतर्गत मात्र निधीच्या मर्यादेत त्यांची गांविहाय अंमलबजावणी केली जाईल. शिल्लक उपाययोजना शासनाच्या जिल्हा स्तरावरिल इतर योजनांमधून जसे मग्नारोहयो, वसुंधरा, कृषी विभागाच्या योजनां इत्यादिमधून करण्यास प्राधान्य देण्यात येईल.

२.३. टप्पा-३ -अंमलबजावणी कार्यपद्धती

२.३.१. संदर्भीय १ नुसारच्या दिनांक ६/१२/२००६ च्या शासन निर्णयान्वये गठित ग्राम आरोग्य, पोषण, पाणी पुरवठा व स्वच्छता समितीद्वारा सर्व उपाययोजनांची अंमलबजावणी करण्यात येईल.

२.३.२. अंमलबजावणी कार्यप्रणाली राष्ट्रीय ग्रामीण पेयजल कार्यक्रमाच्या संदर्भ क्र. २ च्या शासन निर्णयान्वये विहित केल्या प्रमाणे असेल. कामांच्या अंमलबजावणीसाठी संबंधित ग्राम आरोग्य,

पोषण, पाणी पुरवठा व स्वच्छता समिती, जलधर व्यवस्थापन संघ व शासनाच्या वतीने जिल्हा वरिष्ठ भूवैज्ञानिक हे करारनामा करतील.

२.३.३. ग्राम, आरोग्य, पोषण, पाणी पुरवठा व स्वच्छता समिती कामांच्या प्रत्यक्ष अंमलबजावणीसाठी ई-निविदा पद्धतीने यंत्रणा/ ठेकेदार/ कंत्राटदार / पुरवठादार यांची निवड करुन त्यांना कामाचे आदेश देईल.

२.३.४. गावनिहाय कृती आराखडयानुसार प्रस्तावित पारंपारिक व अपारंपारिक उपाययोजनांचे संनियंत्रण, गुणवत्ता संनियंत्रण, पर्यवेक्षण, मोजमाप करणे व नोंदी ठेवणे, पुर्णत्वाचा दाखला देणे आदी कामांची जबाबदारी अंमलबजावणी करणाऱ्या विभागांची राहिल.

२.३.५. जलधर निश्चिती पश्चात जलधरात समाविष्ट असणाऱ्या गावांकरिता जलधर व्यवस्थापन संघ नव्याने गठीत करण्यात यावा. त्याची प्रचलित कायद्यानुसार रितसर नोंदणी करुन घ्यावी. जलधरात समाविष्ट गावांमधील प्रत्येक ग्राम आरोग्य, पोषण, पाणी पुरवठा व स्वच्छता समिती यामधून एक सदस्य / समिती अध्यक्ष जलधर स्तरीय समिती करीता नामनिर्देशीत करण्यात येईल. दरम्यान महाराष्ट्र भूजल (विकास व व्यवस्थापन) अधिनियमन २००९ लागू झाल्यास त्यातील तरतूदीनुसार संघ / समिती पुर्नगठीत करणेबाबत वेगळ्याने निर्णय घेण्यात येईल. नामनिर्देशित सदस्यांमधून निवडणूकीद्वारे समिती प्रमुख / अध्यक्ष व कार्यकारीणी निवडण्यात यावी. समितीने पहिल्या बैठकीत नियमावली निश्चित करुन घ्यावी. संघाची कर्तव्ये व जबाबदाऱ्या या बाबी संचालक, भूजल सर्वेक्षण आणि विकास यंत्रणा यांनी दिलेल्या तांत्रिक मार्गदर्शक सूचनांनुसार पार पाडल्या जातील.

२.३.६. भूजल व्यवस्थापन कृती आराखडयातील विविध उपाययोजनांना तांत्रिक मान्यता प्रदान करणाऱ्या कार्यकारी अभियंता, ग्रामीण पाणी पुरवठा / लघुपाटबंधारे, जिल्हा परिषद व जिल्हा वरिष्ठ भूवैज्ञानिक यांना त्यांच्या कामांच्या अंमलबजावणी अंतर्गत पर्यवेक्षण, गुणवत्ता संनियंत्रण आदि कामांची देखील जबाबदारी पार पाडावयाची आहे.

२.३.७. भूजल व्यवस्थापन कृती आराखडयातील कामांच्या अंमलबजावणीची सविस्तर कार्यप्रणाली जोडपत्र-५ मध्ये सविस्तर विशद करण्यात आलेली आहे.

२.३.८. लोकवर्गणी - या योजनेच्या अंमलबजावणीतील कामांसाठी शासनाच्या प्रचलीत धोरणांनुसार लोकवर्गणीची अट लागू असणार आहे.

३. अनुदान वितरण / निधीवहन कार्यप्रणाली

३.१. या योजनेअंतर्गत सर्व अनुदान संचालक, भूजल सर्वेक्षण आणि विकास यंत्रणा, पुणे यांना शासनामार्फत उपलब्ध करून दिले जाईल. त्याकरिता संचालक व जिल्हा वरिष्ठ भूवैज्ञानिक, भूजल सर्वेक्षण आणि विकास यंत्रणा यांनी राष्ट्रीयकृत बँकेत नवीन बचत खाते उघडणेस मान्यता देण्यात येत आहे. जिल्हा समितीने मंजूर केलेल्या कामांना आवश्यक असलेले अनुदानाची मागणी विभागीय उपसंचालकांमार्फत सादर केल्यानंतर संचालकांकडून संबंधित जिल्ह्यांना अनुदान वर्ग करणेत येईल. जिल्हा वरिष्ठ भूवैज्ञानिकांना आपल्या स्तरावर या योजनेकरिता राष्ट्रीयकृत बँकेत नवीन बचत खाते सुरु करावयाचे आहे. मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद व जिल्हा वरिष्ठ भूवैज्ञानिक यांचे संयुक्त स्वाक्षरीने याचे व्यवहार करावयाचे आहे. या संदर्भातील सुचना स्वतंत्रपणे निर्गमित करण्यात येतील.

३.२. प्रकल्पांतर्गतच्या गांव पातळीवरील उपाययोजनांसाठी ग्राम आरोग्य, पोषण, पाणी पुरवठा व स्वच्छता समिती व जलधर व्यवस्थापन समितीस राष्ट्रीयकृत / शासनमान्य बँकेत नवीन बचत खाते उघडणेस मान्यता देण्यात येत आहे. दोन्ही समित्यांच्या दैनंदिन व इतर कामकाजासाठी लागणारा निधी शासन मान्यतेनुसार संबंधित समित्यांच्या खात्यात वर्ग करण्यात येईल. या संदर्भातील सुचना स्वतंत्रपणे निर्गमित करण्यात येतील.

३.३. प्रकल्पांतर्गतच्या कामांसाठी देण्यात येणारा निधी जलधर व्यवस्थापन समितीच्या शिफारसी अंती ग्राम आरोग्य, पोषण, पाणी पुरवठा व स्वच्छता समितीच्या खात्यांमध्ये वर्ग करण्यात येईल. अंमलबजावणी संबंधित कार्यालयाने तयार केलेले चालु देयक सक्षम अधिका-याने मान्य

केल्यानंतर संबंधित ठेकेदारास देयक अदा करण्याचे अधिकार, ग्राम आरोग्य, पोषण, पाणी पुरवठा व स्वच्छता समितीस राहतील.

- ३.४. जलस्वराज्य २ अंतर्गत निधी वहन, खर्च आदींसाठी निर्गमित शासन निर्णयानुसारच्या सर्व अटी व शर्ती लागू राहतील.
- ३.५. योजने अंतर्गत झालेल्या वार्षिक खर्चाचा ताळमेळ प्रत्येक वर्षी महालेखापाल / शासन अधिकृत सनदी लेखापालाकडून करून घेण्यात यावा.

सदर शासन परिपत्रक महाराष्ट्र शासनाच्या www.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करण्यात आले असून त्याचा संकेतांक २०१४०७२२१६४८५१८३२८ असा आहे. हा आदेश डिजिटल स्वाक्षरीने साक्षांकित करून काढण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने.

(किरण गित्ते)

उप सचिव तथा प्रकल्प संचालक
महाराष्ट्र शासन

प्रत,

१. प्रधान सचिव पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग यांचे स्वीय सहाय्यक, मंत्रालय, मुंबई
२. सर्व विभागीय आयुक्त,
३. सदस्य सचिव, महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरण, मुंबई.
४. संचालक, भूजल सर्वेक्षण आणि विकास यंत्रणा, पुणे.
५. महालेखापाल, महाराष्ट्र -१, मुंबई (लेखा परिक्षालेखा व अनुज्ञेयता)
६. महालेखापाल, महाराष्ट्र-२, नागपूर (लेखा परिक्षालेखा व अनुज्ञेयता)
७. सर्व जिल्हाधिकारी.
८. सर्व मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद.
९. सर्व मुख्य अभियंता, महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरण.

- १०.संचालक आरोग्य सेवा संचालनालय, मुंबई.
- ११.उपसंचालक, आरोग्य सेवा, राज्य सार्वजनीक आरोग्य प्रयोगशाळा, पुणे.
- १२.संचालक, पाणी व स्वच्छता सहाय्य संस्था, नवी मुंबई.
- १३.अतिरिक्त संचालक, पाणी व स्वच्छता सहाय्य संस्था, नवी मुंबई.
- १४.सर्व जिल्हा आरोग्य अधिकारी, जिल्हा परिषद
- १५.सर्व जिल्हा शल्यचिकित्सक, सामान्य रुग्णालय.
- १६.विशेष संनियंत्रण कक्ष (जलस्वराज्य-२), म.जी.प्रा., भू.स.वि.यं. आणि सार्वजनिक आरोग्य विभाग.
- १७.मुख्य लेखा परिक्षक, स्थानिक निधी लेखा, नवी मुंबई.
- १८.उपमुख्य लेखा परिक्षक, स्थानिक निधी लेखा, (सर्व).
- १९.जिल्हा कोषागार अधिकारी (सर्व).
- २०.सर्व अधिक्षक अभियंता, महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरण.
- २१.मुख्य लेखा व वित्त अधिकारी, जिल्हा परिषद, (सर्व).
- २२.सर्व प्रादेशिक उप संचालक, भूजल सर्वेक्षण आणि विकास यंत्रणा.
- २३.सर्व कार्यकारी अभियंता, महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरण,
- २४.सर्व कार्यकारी अभियंता, ग्रामीण पाणी पुरवठा विभाग, जिल्हा परिषद,
- २५.सर्व प्रादेशिक/ जिल्हा सार्वजनीक आरोग्य प्रयोगशाळा प्रमुख.
- २६.सर्व जिल्हा वरिष्ठ भूवैज्ञानिक, भूजल सर्वेक्षण आणि विकास यंत्रणा,
- २७.सर्व उपमुख्य कार्यकारी अधिकारी (ग्रामपंचायत/ पाणी व स्वच्छता) जिल्हा परिषद
- २८.सर्व गटविकास अधिकारी पंचायत समिती.
- २९.पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभागातील सर्व पर्यवेक्षीय अधिकारी व कार्यासने.
- ३०.मंत्रालयातील सर्व विभाग,
- ३१.निवड नस्ती, पापु-११.

जोडपत्र १

Sr. No.	District	Watershed No.	Taluka	Category of the Village as per mini-watershed reassessment of Oct २०११		
				OE	Critical	Total
१	Ahmednagar	BM-२९	Shrigonda, Parner	४	०	४
२		GV-१०७	Sangamner	३	०	३
३		GV-१०९	Sangamner	१७	०	१७
४		GV-११०	Sangamner	९	०	९
५		GV-१२३	Sangamner, Rahuri, Shrirampur	६	३	९
६		GV-१२५	Nevasa, Rahuri	२	०	२
७		GV-३१B	Kopargaon	११	०	११
८		SA-२	Ahmednagar	१०	०	१०
	Sub-total			६२	३	६५
९	Jalgaon	TE-१८	Jalgaon	०	२०	२०
१०		TE-४१	Dharangaon , Parola	१३	०	१३
	Sub-total			१३	२०	३३
११	Amravati	PT-२	Chandur Bazar, Daryapur	२२	०	२२
१२		PT-२०	Chandur Bazar, Bhatukali	२५	०	२५
१३		WRB-२	Nandangaon	२	०	२
	Sub-total			४९	०	४९
१४	Buldhana	PT-११	Jalgaon Jamod	१७	२२	३९
	Sub-total			१७	२२	३९
१५	Aurangabad	GV-४१	Gangapur	१९	०	१९
१६	Satara	BM-८५	Phaltan, Man	१३	०	१३
१७	Pune	BM-१८	Ambegaon, Khed, Shirur	२४	०	२४
१८		BM-५९	Purandar	२१	०	२१
१९		BM-७७	Indapur	७	०	७
	Sub-total			५२	०	५२
	Total			२२५	४५	२७०
Note: OE-Over Exploited (अतिशोषित) , Critical (शोषित)						

जोडपत्र २

ध्यावयाच्या उपाययोजना

- १) सहभागीय भूजल व्यवस्थापनांतर्गत संचालक, भूजल सर्वेक्षण आणि विकास यंत्रणा यांचे मार्गदर्शक सूचनांनुसार मागणी आधारीत उपाययोजनांतर्गत पाणी बचतीच्या उपाययोजना प्राधान्यक्रमाने राबविण्यात याव्यात. त्यात पाण्याच्या ताळेबंदावर आधारीत पीक आराखडा तयार करणे व त्याची जलधर / गांव स्तरावर संबंधित समित्यांमार्फत अंमलबजावणी करणे, कमी पाणी लागणारी परंतु जास्त मुल्य देणारी पिक घेणे, ठिबक, तुषार सारख्या आधुनिक सिंचन पध्दतींचा अवलंब करणे यासारख्या इतरही स्थळसापेक्ष उपाययोजना घेण्यात याव्यात.
- २) जलधर निर्धारणांती त्यातील नाले/ नद्यांतील पावसाचे जादाचे पाणी किंवा बेस फ्लो द्वारे वाहून जाणारे पाणी आडवून साठवून पावसाळ्यानंतरच्या कालावधीत कृत्रिम भूजल पुनर्भरणाद्वारे भूजल वृद्धीसाठी उपयुक्त ठरणार्या सर्व प्रकारच्या पारंपारिक उपाययोजना. हे करित असताना पेयजल स्रोत परिसरात उपाययोजना करणेस प्राधान्य देण्यात यावे.
- ३) भूजल सर्वेक्षण आणि विकास यंत्रणेने विकसित केलेल्या अपारंपारिक उपाययोजना उदा. जॅकेटवेल, विंधन विहीर विस्फोट तंत्र, फॅक्चर सिल सिमेंटेशन, नालातळ विस्फोट तंत्र, विहीरी/ विंधन विहीरीद्वारे भूजलाचे कृत्रिमरित्या पुनर्भरण उपाययोजना, पुनर्भरण चर, रिचार्ज शॅफ्ट इत्यादी (एकटयाने अथवा संयुक्तपणे)
- ४) गावातील सार्वजनिक, खाजगी तसेच शासकिय इमारतीवर पडणारे पावसाचे पाणी संकलित व स्वच्छ करुन "छतावरील पाऊस पाणी संवर्धन" पध्दतीने ते विहीरी / विंधण विहीरीच्या माध्यमातून भूजलात रुपांतरीत करणेसाठी आवश्यक उपाययोजना
- ५) याशिवाय, स्थानिक परिस्थितीनुसार पेयजल स्रोतांच्या जलधरातील भूजलाच्या वृद्धीसाठी स्थानिक ज्ञानावर आधारीत शास्त्रीय व तांत्रिकदृष्ट्या शक्य असणाऱ्या नाविन्यपूर्ण सर्व उपाययोजना

जोडपत्र ३ जिल्हास्तरीय समितीची रचना व कार्यपद्धती

या योजनेची जिल्ह्यात प्रभावी व योग्य पद्धतीने अंमलबजावणी करता यावी या साठी गठीत करण्यात आलेल्या समितीची रचना खालील प्रमाणे असणार आहे.

१. मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद	अध्यक्ष
२. उप मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद, (पाणी व स्वच्छता/ ग्रामपंचायत)	सदस्य
३. कार्यकारी अभियंता, ग्रामीण पाणी पुरवठा विभाग, जिल्हा परिषद	सदस्य
४. कार्यकारी अभियंता, लघुपाटबंधारे विभाग, जि.प.	सदस्य
५. उपविभागीय कृषी अधिकारी, कृषी विभाग	सदस्य
६. जिल्हा वरिष्ठ भूवैज्ञानिक, भूजल सर्वेक्षण आणि विकास यंत्रणा	सदस्य सचिव

कार्यकक्षा

- गाव निवडीच्या प्रक्रियेस मान्यता देणे
- जलधर आधारावर करावयाच्या भूजल व्यवस्थापन आराखड्यास तांत्रिक मंजूरी प्रदान करणे
- निश्चित करण्यात आलेल्या उपाययोजनांची प्राकलने व आराखड्यांना तांत्रिक मंजूरी अंती प्रशासकिय व आर्थिक मंजूरी देणे.
- योजनेची जिल्ह्यात काटेकोरपणे अंमलबजावणी करणे व त्याचे सनियंत्रण करणे.
- ग्राम आरोग्य, पोषण, पाणी पुरवठा व स्वच्छता समिती मार्फत होणाऱ्या कामांची देयके अदा करणेस समितीने मान्यता देणे व समितीचे अध्यक्ष व सदस्य सचिव यांचे संयुक्त स्वाक्षरीने धनादेशावर देयकांची अदायगी करणे.
- दरमहा अथवा आवश्यकतेनुसार बैठक घेण्यात येऊन त्यात प्रस्तावित व झालेल्या कामांचा आढावा घेणे.

जोडपत्र ४
तांत्रिक सहाय्यता गट

ग्रामस्तरीय व जलधर समित्यांना प्रकल्पांतर्गतच्या सर्व तांत्रिक कामांच्या सहाय्यासाठी गठीत करण्यात आलेल्या गटाची रचना खालील प्रमाणे असणार आहे.

१. कार्यकारी अभियंता, ग्रामीण पाणी पुरवठा विभाग, जिल्हा परिषद	अध्यक्ष
२. कार्यकारी अभियंता, लघुपाटबंधारे विभाग, जि.प.	सदस्य
३. कार्यकारी अभियंता, जलसंपदा विभाग	सदस्य
४. उपविभागीय कृषी अधिकारी	सदस्य
५. जिल्हा वरिष्ठ भूवैज्ञानिक, भूजल सर्वेक्षण आणि विकास यंत्रणा	सदस्य सचिव

कार्यकक्षा

- सहभागीय भूजल व्यवस्थापन आराखडा तयार करुन लोकसहभागातून त्याची अंमलबजावणी करणे
- मागणी आधारीत उपाययोजना प्रोत्साहीत करणे
- दरवर्षी पाऊस व पाणी पातळी मोजणेसाठी गावांतील युवकांना प्रशिक्षित करणे.
- पाणी उपलब्धता प्रमाणीकरण करणे
- दरवर्षी पावसाळ्यानंतर जलधर आधारावर पाण्याचा ताळेबंद लावणे, पाणी उपलब्धतेच्या आधारावर भूजल वापर योजना व वार्षिक पीक आराखडा तयार करणे व ऑक्टोबर मध्ये ग्रामसभेच्या मान्यतेअंती त्याची अंमलबजावणी करणे.
- जलधर आधारावर करावयाच्या भूजल व्यवस्थापन आराखडा ग्राम आरोग्य, पोषण, पाणी पुरवठा व स्वच्छता समिती व जलधर व्यवस्थापन संघाकडून सहाय्यकारी संस्थेच्या मदतीने तयार करवुन घेवून प्रशासकीय मंजूरीसाठी शिफारस करणे.
- पारंपारीक व अपारंपारीक उपाययोजनांतर्गत निश्चित करण्यात आलेल्या उपाययोजनांची प्राकलने व आराखडे तयार करुन घेण्यास मदत करणे.

जोडपत्र ५

योजनेच्या अंमलबजावणीची कार्यप्रणाली

१. तांत्रिक व जिल्हा समितीची मंजूरी प्राप्त झालेल्या प्राकलने व आराखडयानुसार तांत्रिक मान्यता देणाऱ्या विभागाने Line Out आखून देणे.
२. जिल्हा समितीमार्फत उपाययोजनांच्या अंमलबजावणीसाठी ई-निविदा प्रक्रियेद्वारे अंतिम करण्यात आलेली यंत्रणा / कंत्राटदार यांच्या मदतीने प्रत्यक्ष अंमलबजावणी सुरु करणे.
३. कामांच्या प्रत्यक्ष अंमलबजावणी दरम्यान पर्यवेक्षण व आवश्यकतेनुसार तांत्रिक मार्गदर्शन करून कामे गतीने विहीत कालमर्यादेत पूर्ण करणे.
४. कंत्राटदार शासकिय नियमानुसार नोंदणीकृत असावा याची खात्री करूनच पुरवठा आदेश देण्यात यावेत.
५. झालेल्या कामांची मोजमापे घेऊन त्याच्या नोंदी नोंदवहित घेणे. आवश्यक असलेल्या विविध प्रकारच्या नोंदवहया व त्यात ठेवावयाच्या नोंदी अद्ययावत ठेवणे.
६. झालेल्या कामांच्या मोजमापानुसार Running Bills कंत्राटदार/ ठेकेदार/ पुरवठादार यांचेकडून प्राप्त करून घेवून तपासणी अंती प्रतिस्वाक्षरीसह देयकांची अदायगी करणेसाठी जिल्हा समितीस सादर करणे व काम पूर्ण झाल्यानंतर ते पूर्ण झाल्याचे प्रमाणपत्र (Completion Certificate) देणे. ठेकेदारास/ कंत्राटदारास/ पुरवठादारास अदा करावयाच्या देयकांच्या नोंदी ठेवणे.
७. उपाययोजनांची कामे पूर्ण झाल्यावर Impact Assessment करणे. त्या आधारावर पूर्ण झालेल्या योजनांचे फलश्रुती अहवाल तयार करणे.